

УДК 37.018.1/03
Ш 37

Ганна ШЕВЦОВА
orcid.org/0000-0001-6173-2449

ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЖІНКИ-МАТЕРІ В СТАНОВЛЕННІ МАЙБУТНЬОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті проаналізовано вплив материнського виховання на формування особистості дитини. Встановлено, що негативними наслідками дисгармонійності системи сімейного виховання та порушення стосунків між матір'ю та дитиною є виникнення психічних, фізичних відхилень у маленької особистості, що ускладнює процес її соціалізації. Визначено умови ефективності сімейного виховання та виокремлено психолого-педагогічні особливості материнського виховання, які необхідно враховувати при плануванні форм і методів виховної роботи.

Ключові слова: сімейне виховання, материнське виховання, авторитет матері, формування особистості дитини.

Постановка проблеми. За останні десятиліття відбулися значні зміни у функціонуванні та діяльності сучасної української сім'ї. Унаслідок кризових станів у соціальному та економічному житті нашого суспільства на другий план відійшов інститут батьківства і материнства, поступившись професійній кар'єрі та фінансовому збагаченню. Такі фактори негативно вплинули на подружні стосунки та призвели до дисгармонійності системи сімейного виховання.

Наслідками зазначених процесів стали зростання рівня жорстокості у стосунках батьки – діти, гіпопротекції, «сепарації» від батьків, депривація розвитку дитини, виникнення у неї різноманітних психічних, фізичних відхилень, що в сукупності ускладнює процес соціалізації особистості.

Одним із найголовніших факторів формування особистісних розладів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку є порушення стосунків у діаді мати – дитина [12].

У науковій літературі особливості психічного розвитку та становлення особистості дитини під впливом сімейного виховання і безпосередньо стосунків матері та дитини розглядаються під різним кутом зору. Розмаїття ідей і теоретичних концепцій із цієї проблематики призводить до

ускладнення узагальнення теоретичних й емпіричних даних, актуалізуючи питання вивчення впливу материнського виховання на формування особистості дитини й інтеграції отриманих знань у систему наук про дитину.

Основні теоретичні, методологічні, практичні аспекти виховання дитини в сім'ї під впливом батьків відображені у працях класиків педагогіки Я. Коменського, А. Макаренка, І. Песталоцці, В. Сухомлинського, К. Ушинського.

Оптимізація та гуманізація стосунків дитини і батьків були визначені в роботах сучасних педагогів і психологів Т. Алексєєвої, І. Беха, І. Кона, О. Савченко, В. Федяєвої, М. Фіцули.

Теоретичний аналіз наукової літератури дав підставу виділити концепції, які по-різному трактують специфіку особистісного становлення дітей в умовах деформації сімейного виховання, зокрема порушення гармонії стосунків між дитиною та матір'ю. Авторами робіт є зарубіжні психологи Дж. Боулбі, Д. Віннікот, Е. Еріксон, М. Малер, Г. Саллівен, Р. Спітц, К. Хорні.

Вітчизняні психологи Л. Виготський, М. Лісіна, В. Мухіна, Є. Соколова центральну роль у становленні особистості відводять взаємодії дорослого з дитиною. Важливим для нашого дослідження є положення про те, що відсутність значимого дорослого або дисфункціональні стосунки з ним знижують здатність дитини до інтеріоризації, емоційного розвитку, гальмуючи у такий спосіб цілісний розвиток особистості.

Метою статті є дослідження психолого-педагогічного аспекту та специфіки материнського виховання, а також визначення його впливу на формування підростаючої особистості.

Сім'я у житті кожної дитини відіграє вирішальну і відповідальну роль. Першими вихователями в цій стійкій та найдавнішій соціальній спільності є батьки, які відповідають за розумове, моральне, естетичне й фізичне виховання дитини, дбають про її гармонійний розвиток.

Форма виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані дії батьків з повсякденним впливом сімейного побуту, означена в педагогіці як *сімейне виховання* [3, 306].

Протягом усього життя дитина є активним учасником (суб'єктом) сімейного виховання. У процесі міжособистісної взаємодії батьків і дітей (суб'єкт-суб'єктна взаємодія) створюються необхідні умови для самостійного повноцінного розвитку дитини як суб'єкта сімейної життєдіяльності, особистості, індивідуальності, засвоюються перші суспільні норми та обов'язки, виховується моральна, художньо-естетична, правова, фізична, екологічна, трудова культура, розвиваються індивідуальні здібності, талант, формується національна свідомість.

Науково доведено, що на ефективність сімейного виховання впливають такі умови: склад сім'ї, її морально-психологічний клімат, автори-

тет батьків, соціальна орієнтація батьків, загальна педагогічна культура батьків, час і характер спілкування батьків із дитиною, єдність вимог батьків до дітей, взаєморозуміння між батьками й учителями, урахування вікових та психофізіологічних особливостей дитини, спільна трудова діяльність у сім'ї дітей і батьків, раціонально організований режим життя сім'ї.

Найважливішою характеристикою сімейного виховання є його стиль.

Традиційно в психологічній літературі він визначається як багатовимірне утворення, яке включає ставлення батьків до дитини та переживання цього ставлення (емоційний компонент), особливості сприймання і розуміння характеру дитини, її вчинків (когнітивний компонент), поведінкові стереотипи, які практикуються стосовно дитини (поведінковий компонент) [3].

На формування стилів сімейного виховання впливають об'єктивні та суб'єктивні фактори, а також генетичні особливості батьків і дитини. Вибір стилю сімейного виховання обумовлюють: типи темпераменту батьків, їхня сумісність; традиції родин, у яких виховувалися самі батьки; науково-педагогічна література, яку читають батьки; рівень освіти батьків [12].

У психолого-педагогічній літературі існує багато різних підходів до класифікації стилів сімейного виховання, однак найчастіше застосовується така: авторитарний, демократичний, ліберальний, потуральний стиль. Охарактеризуємо більш детально кожний із них.

Авторитарний стиль (в основі – тактика диктату) характеризується прагненням батьків максимально підпорядкувати своєму впливу дітей, пригнічувати їх ініціативу, повністю контролювати поведінку, інтереси, бажання сина або доньки. Це досягається шляхом постійного спостереження за життям дітей і покарань. У деяких сім'ях такий стиль виявляється у нав'язливому прагненні повністю контролювати не тільки поведінку, а й внутрішній світ, думки й бажання дитини, що може призводити до гострих конфліктів у родині. При такому стилі виховання стосунки між батьками та дитиною будуються за ініціативою батьків. Такий стиль, з одного боку, дисциплінує дитину, формує в неї бажані для батьків навички поведінки, із іншого – може викликати відчуження до батьків, ворожість стосовно навколишніх, протест та агресію [3].

Демократичний стиль (в основі – тактика співробітництва) характеризується прагненням батьків установити теплі стосунки з дитиною, залучаючи її до співпраці, заохочуючи ініціативу й самостійність. У поведінці дитини цінуються слухняність та незалежність. Основним засобом виховання є схвалення і заохочення. Такий стиль сприяє вихованню самостійності, відповідальності, активності, дружелюбності. У реальності авторитарний і демократичний стилі виховання в чистому вигляді практикуються не так часто. Зазвичай у сім'ях застосовують компромісні ва-

ріанти. Дуже поширеною є ситуація, коли батько реалізує авторитарний стиль, а мати – демократичний [3].

Ліберальний стиль виховання (в основі – тактика невтручання). Батьки з ліберальним стилем виховання повністю протилежні авторитарним: вони майже або зовсім не обмежують поведінку дітей. У такій ситуації син або донька практично позбавлені батьківського керівництва. У будь-якій ситуації ліберальні батьки намагаються стримувати свої почуття, із сердечністю ставляться до своїх дітей. Більшість із них настільки захоплюються демонстрацією своєї любові, що забувають про прямі батьківські функції. Діти таких батьків часто бувають неслухняними, не вміють себе поводити на людях, стають емоційно байдужими до інших, проявляють егоцентризм, індивідуалізм [3].

Потуральний стиль виховання (в основі – тактика опіки й безоглядної любові). У таких сім'ях батьки власними зусиллями, працею намагаються задовольнити всі потреби дитини, відгороджуючи її від будь-яких турбот, складнощів. Відтак дитина, яка штучно позбавлена можливості проявити себе в досягненні певних результатів, відповідати за наслідки своїх дій, зростає інфантильною, безініціативною. Домінуючою характеристикою людини, яка зростає в умовах потурального стилю, є егоцентризм [3].

Американський психолог і соціолог Дж. Болдуін звернувся до іншої класифікації, критерієм якої виступає виховний контроль [2].

Перший стиль – демократичний – характеризується високим рівнем вербального спілкування дітей та батьків, долучення дітей до обговорення сімейних проблем, урахування їх думки, готовністю батьків прийти на допомогу, вірою в успіх діяльності дітей, їх самостійність [2].

У сім'ях із таким стилем виховання діти дорослішають із помірними здібностями до лідерства, агресивності, контролю дій інших однолітків, але самі діти дуже важко піддаються контролю зі сторони дорослої людини. Вони відрізняються добрим фізичним розвитком, соціальною активністю, легкістю спілкування з навколишніми, але альтруїзм, емпатія їм зовсім не притаманні.

Другий стиль – контролюючий – характеризується значним обмеженням поведінки дітей, чітким та зрозумілим роз'ясненням змісту обмеження, відсутністю розбіжності між батьками та дітьми щодо дисциплінарних вимог та норм [2].

Діти в таких сім'ях слухняні, боягузливі, неагресивні, неактивні.

Російський психолог А. Личко розробив класифікацію стилів виховання, які є особливо несприятливими для формування підростаючої особистості [7].

1. Гіпопротекція: недостатність опіки та контролю за поведінкою дитини. Виявляється в неувазі до фізичного і духовного благополуччя

дитини, до її справ, інтересів. Дитині в таких сім'ях дуже не вистачає тепла та турботи.

2. Домінуюча гіперпротекція: загострена увага до дитини, турбота про неї, які поєднуються з постійним контролем, запереченнями, обмеженнями. Така ситуація підсилює несамостійність дитини, її безініціативність, нерішучість, невміння відстоювати власну думку. У дитини виникає відчуття протесту проти неповаги до її «Я».

3. Гіперпротекція, яка потурає: виховання за типом «кумир семьи – рос. м.», задоволення всіх бажань, надмірне обожнення. У дитини в таких сім'ях розвивається нестримне прагнення до лідерства, поєднане з недостатньою наполегливістю та опорою на власні ресурси.

4. Емоційне відторгнення: ігнорування потреб дитини, жорстоке ставлення до неї. Емоційне відторгнення виявляється у глобальному незадоволенні дитиною, постійному відчутті з боку батьків, що вона не «та» чи «не така». Такий стиль згубний для кожної дитини.

5. Підвищена моральна відповідальність: невідповідні віку та можливостям дитини вимоги щодо чесності, почуття обов'язку, порядності, покладення на дитину відповідальності за життя і благополуччя близьких, очікування великих успіхів у житті. Усі ці характеристики поєднані з ігноруванням реальних потреб дитини, її власних інтересів, недостатньою увагою до її психофізіологічних особливостей [7].

Ще однією особливістю стосунків між матір'ю та дитиною є те, що стиль спілкування з дитиною має репродуктивний характер, який у більшості проектується сімейним кодексом, традиціями, звичаями. Так, матері найчастіше відтворюють той стиль виховання, який існував у її дитинстві (деколи повторюючи стиль своєї матері).

У материнському вихованні важливою є позиція матері, яка показує своє ставлення до малечі. Американський психолог С. Броді виокремила чотири типи материнського ставлення [3]. Так, матері першого типу легко пристосовуються до потреб дитини, у вихованні вони не наполягають, а дозволяють, підтримують, тоді як матері другого типу намагаються свідомо пристосуватися до потреб дитини, у своїх діях радше домінують, ніж поступаються. Матері третього типу не цікавляться дитиною. Основу материнства становить почуття обов'язку. Їм характерне жорстоке та суворе ставлення до дитини, відсутність тепла в стосунках. Матері четвертого типу відрізняються своєю непослідовністю, вони поводять себе неадекватно віку та потребам дитини, не розуміють її та припускаються багатьох помилок у вихованні.

На думку С. Броді, найбільш шкідливим для дитини є четвертий тип материнства, із непередбаченістю материнських реакцій. Така позиція провокує підвищення тривоги в дитини, позбавляє її відчуття стабільності навколишнього світу [3].

Важливим із позиції нашого дослідження є той факт, що особлива прихильність до матері спостерігається у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Це є визначальним у формуванні та розвитку особистості цього вікового періоду.

Російський психолог М. Лісіна досліджувала прихильність як емоційний зв'язок, який виникає як один із продуктів діяльності спілкування, зокрема ситуативно-особистісної формі спілкування дитини з дорослим [6]. Психолог обґрунтувала такі особливості дитячої прихильності:

- прихильність активно впливає на побудову міжособистісних стосунків (дружба, любов, спілкування, сімейні стосунки);

- тип прихильності до матері накладає відбиток на емоційну і когнітивну сфери людини в юному віці та у дорослому періоді;

- прихильність впливає на самопізнання й самооцінку дитини, позаяк ці стосунки сприяють розвитку моделей сприйняття себе, інших та навколишнього світу;

- материнська любов та прихильність дитини до матері сприяють підтримці емоційного та психологічного світу дитини протягом усього життя.

Зазначимо, що рівень материнського впливу на виховання зростаючої дитини не можна визначити прямими показниками, тоді як до непрямих можна віднести характер і слухняність сина або доньки. Так, в одній сім'ї діти беззаперечно виконують усі домашні обов'язки, прохання, вимоги матері, а в іншій – усе робиться з великою напругою та супроводжується конфліктними проявами, у третій – батьківські вимоги взагалі ігноруються. Наведені вище приклади характеризують рівень авторитету матері й батька в родині.

До проблеми формування авторитету матері в сім'ї неодноразово зверталися класики вітчизняної педагогіки. Так, А. Макаренко запропонував і обґрунтував класифікацію видів батьківського авторитету, а В. Сухомлинський довів особливе значення авторитету жінки-матері в сім'ї та суспільстві [8], [11].

Педагоги зазначили, що сила материнського авторитету передовсім залежить від її моральності, чистоти подружніх стосунків, особистісних якостей. Якщо жінка живе повним і активним життям, яке супроводжується чоловічою любов'ю й увагою, якщо її власна поведінка відповідає визначеним у суспільстві моральним нормам, то почуття пошани та поваги формуються у дитини з бажанням та потребою наслідувати їх. Звідси природне прагнення маленької особистості виконувати все, як просять, радять «близькі дорослі», не засмучувати їх своєю неслухняністю. Зі своєї позиції батьки самі повинні постійно цікавитися життям сина чи доньки, їх інтересами, захопленнями. Важливим є те, щоб діти охоче та без страху радилися із матір'ю, ділилися своїми думками та враженнями. У такий

спосіб закладається авторитет знання, який приводить до авторитету допомоги. Бувають випадки в житті дитини, коли вона не знає, як правильно вчинити у конкретній ситуації. Тут допомога батьків буде необхідною, але за умови, що вона надана ненав'язливо, без приниження.

Помилковою вважається поведінка матері, яка, будуючи свої стосунки з дитиною, не враховує зазначені особливості. Це призводить до руйнування батьківського авторитету та розвитку відхилень у поведінці сина чи доньки. Повернути втрачений виховний вплив мати може намагатися шляхом створення штучного авторитету (псевдоавторитету). Спробу класифікувати псевдоавторитети зробив свого часу А. Макаренко [8]. Педагог виділив авторитети придушення, віддалення, чванства, педантизму, резонерства, любові, доброти, дружби, підкупу.

Авторитет придушення іноді називають авторитетом деспотизму. Основний засіб у його утвердженні – залякування. Вважається, що дитина, яка боїться своїх батьків, буде слухняною. «Близькі дорослі», які віддають перевагу такому авторитету, б'ють своїх дітей та жорстоко карають. Це є головними засобами виховання в таких сім'ях.

За таких умов у дитини розвивається страх перед фізичною розпорою, образа, нелюбов до батьків. Це спонукає сина чи доньку до брехні та боягузтва, породжує жорстокість.

Авторитет «резонерства» закладається на постійних повчаннях, нотаціях зі сторони мати чи батька, які впевнені, що це є необхідною умовою формування найкращих моральних якостей, поваги до себе.

Постійне «читання моралі» батьками викликає в дітей нудьгу та бажання скоріше позбутися обтяжливих розмов. Надалі це призводить до сперечань, грубощів, дій «на зло» в стосунках із матір'ю чи батьком.

Авторитет підкупу характеризується постійним «купуванням» слухняності дитини. Це в подальшому житті породжує поведінку, за якої юний громадянин постійно викручується, пристосовується, шукає вигоду в будь-якій ситуації.

Авторитет доброти формується, коли слухняність дітей купується батьківською добротою, м'якістю, поступливістю, часом переходить у безпринципність. Батьки бояться конфліктів і намагаються уникнути їх, жертвуючи своїм авторитетом. Діти в таких сім'ях примхливі, вимогливі, командують батьками.

Набагато шкідливіший за всі види псевдоавторитетів батьків є авторитет чванства. Деякі люди вважають, що вони є найзаслуженішими, найважливішими діячами, навіть в очах власних дітей. Така позиція може спровокувати формування в дітей негативних рис характеру, а саме – гордовитості, зазнайства, неповаги до навколишніх [8].

Висновки. Таким чином, аналіз виховного потенціалу жінки-матері на формування підростаючої особистості показує, що материнський стиль

виховання має репродуктивний характер та зумовлений генетичними особливостями матері та дитини, типом сім'ї, сімейним стилем виховання, родинними традиціями, авторитетом матері, її особистісними якостями і освітнім рівнем. Такі чинники повинні враховуватися педагогами й психологами при плануванні виховної роботи з дітьми та їх батьками.

Подальшого дослідження потребують корекційні методи роботи з подолання дисгармонійності сімейних стосунків та розвитку відхилень у поведінці дітей дошкільного і молодшого шкільного віку.

Література

1. Баркан А. Практическая психология для родителей или как научиться понимать своего ребенка / Алла Баркан. – М. : АСТ-ПРЕСС, 1999. – 432 с.
2. Болдуин Дж. Духовное развитие детского индивидуума и человеческого рода / Джеймс Болдуин. – М. : Либроком, 2011. – 240 с.
3. Варга А. Структура і типи батьківського ставлення : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.01 / Анна Яківна Варга. – М., 1986. – 206 с.
4. Виготський Л. Питання дитячої психології / Лев Семенович Виготський. – СПб. : СОЮЗ, 1997. – 347 с.
5. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
6. Лисина М. Формирование личности ребенка в общении / Майя Ивановна Лисина. – СПб., 2009. – 410 с.
7. Личко А. Подростковая психотерапия / Андрей Евгеньевич Личко. – Л. : Медицина, 1985. – 416 с.
8. Макаренко А. Книга для родителей / Антон Семенович Макаренко. – М. : Просвещение, 1981. – 160 с.
9. Мимикина А. Мать как педагог и ее педагогическое образование: историческая ретроспектива / Анна Александровна Мимикина // Известия ВГПУ. – 2012. – С. 161 – 165.
10. Соловей М. Професійно-педагогічна підготовка майбутнього вчителя в предметно-модульній системі організації навчання / М. Соловей, Є. Спіцин. – К. : Ленвіт, 2008. – 377 с.
11. Сухомлинський В. Батьківська педагогіка / Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1978. – 264 с.
12. Удова О. Особенности и коррекция взаимоотношений в ситуации принятия-непринятия ребенка родителем : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогическая психология» / О.В. Удова. – Иркутск, 2005. – 20 с.
13. Федяева В. Сімейна педагогіка : у 2-х т. / Валентина Леонідівна Федяєва. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. – Т. 2. – 580 с.

References

1. Barkan A. *Praktycheskaya psykholohyya dlya rodyteley yly kak nauchytsya ponyumat' svoeho rebenka (Practical psychology for parents or learning to understand your child)*, Moskva, 1999, 432 p. [in Russia]

2. Bolduin Dzh. Duhovnoe razvitie detskogo individuuma i chelevecheskogo roda (*Mental development in the Child and the Race*), Moskva, 2011, 210 p. [in Russia]
3. Varha A. Struktura i typy bat'kivs'koho stavlennya (*Structure and types of parental relationship*), Moskva, 1986, 206 p. [in Ukrainian]
4. Vyhots'kyi L. Pytannya dytyachoyi psykhohihiyi (*The issues of child psychology*), SPb., 1997, 347 p. [in Ukrainian]
5. Honcharenko S. Ukrayins'kyi pedahohichnyy slovnyk (*Ukrainian pedagogical dictionary*), Kiev, 1997, 376 p. [in Ukrainian]
6. Lysyna M. Formyrovanye lychnosti rebenka v obshcheny (*The formation of child's personality in communication*), SPb., 2009, 410 p. [in Russia]
7. Lychko A. Podrostkovaya psykhoterapyya (*Adolescent psychotherapy*), SPb., 1985, 416 p. [in Russia]
8. Makarenko A. Knyha dlya rodyteley (*Book for parents*), Moskva, 1981, 160 p. [in Russia]
9. Mymykyna A. Mat' kak pedahoh y ee pedahohicheskoe obrazovanye: ystorycheskaya retrospektyva (*The mother as teacher and teacher education: a historical retrospective*), Volgograd, 2012, pp.161 – 165. [in Russia]
10. Solovey M. Profesiyno-pedahohichna pidhotovka maybutn'oho vchytelya v predmetno-modul'niy systemi orhanizatsiyi navchannya (*Professional pedagogical training of future teachers in subject-modular system of organization of learning*), Kiev, 2008, 377 p. [in Ukrainian]
11. Sukhomlyns'kyi V. Bat'kivs'ka pedahohika (*Parental pedagogy*), Kiev, 1978, 264 p. [in Ukrainian]
12. Udova O. Osobennosti y korrektsyya vzaymootnoshenyy v sytuatsyy prynya-tyya-neprynyatyia rebenka rodytelem (*Features and correction of relationships in the situation acceptance-rejection of child by parent*), Yrkutsk, 2005, 20 p. [in Russia]
13. Fedyayeva V. Simeyna pedahohika : v 2 p. (*Parenting in 2 p.*), Kherson, 2007, Part 2, 580 p. [in Ukrainian]

Шевцова Анна. Воспитательный потенциал женщины-матери в становлении будущей личности. В статье проанализировано влияние материнского воспитания на формирование личности ребенка. Установлено, что негативными последствиями дисгармоничности системы семейного воспитания и нарушения отношений между матерью и ребенком является возникновение психических, физических отклонений у маленькой личности, что затрудняет процесс ее социализации. Определены условия эффективности семейного воспитания и выделены психолого-педагогические особенности материнского воспитания, которые необходимо учитывать при планировании форм и методов воспитательной работы.

Ключевые слова: семейное воспитание, материнское воспитание, авторитет матери, формирование личности ребенка.

Shevtsova Anna. Educational potential of mothers in the formation of the future personality. The article analyses the influence of maternal education on the formation of a child's personality. It has been found that disharmonious system of family upbringing and broken relationship between mother and child lead to the negative consequences such as the occurrence of mental and physical abnormalities in a young person, which complicates the process of socialization. There have been determined the conditions for the effectiveness of family education as well as psychological and pedagogical features of maternal education that one needs to consider when planning forms and methods of educational work.

Key words: family education, maternal education, mother's authority, the formation of a child's personality.

Одержано 17.02.2016